

Az alábbi kétrészes tanulmány központi alakja és „tárgya”, Dán Róbert húsz évvel ezelőtt halt meg. A mester kutatási eredményeit áttekintve könnyű belátni, hogy ennek a megemlékezésnek egy, a teológia diszciplinájával foglalkozó szakfolyóiratban a helye. E tekintetben a magyar paletta kissé szegényes. Kulturális és vallási folyóirataink inkább a modern héber irodalommal, a holocaust/soá-témával és a cionizmus kérdésével foglalkoznak.

Az olvasók közül vélhetőleg többen emlékeznek Dán Róbertre, a „heretikusra”, ha máshonnan nem, épp a Keresztény Magvető hasábjairól. Legutóbb 2001-ben jelent meg tanulmánya lapunkban – posztumusz –, amely Péchi Simon és Vehe-Glirius kapcsolatával foglalkozott. Dán megmutatta Erdély jelentőségét az európai művelődéstörténetben: a szombatos és unitárius mozgalmak ideológiai háttere és kelet-európai gyökerei kapcsán, a nemzetközi interakciókra figyelve. Ő tárta fel Péchi Simon eszmeiségét, amely Erdély szellemi fénykorát, eszmei áramlatait és annak változásait tükrözi. Miért is? Péchinél megfigyelhető: zsidó tradíció, posztbiblikus irodalom, görög-latin műveltség, fiatalkorában (Eössi András) szombatosság, később a 17. században – vélhetően politikai okokból – unitarianizmus, s ez mind Erdély szellemi élete is.

FRANK D. DÁNIEL

DÁN RÓBERT EMLÉKÉRE (II.)

„Emlékezzél a hajdani időkre” (MTörv 32,7)

Reformáció. Humanizmus?

Héber stúdiumok a 16. századi Magyarországon

Dán Róbert első könyve 1973-ban jelent meg¹, amiért a kor tudományos paradigmája kandidátusi fokozattal jutalmazta. Tárgya: a rabbinikus irodalom hatása a reformáció napjaiban.

¹ Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus, és a héber nyelv Magyarországon. Akad. Bp. 1979. Itt szeretném megjegyezni, hogy D. R. bibliográfiájának összeállításakor elolvastam az összes Dán kutatásokkal szekunder irodalmat (ismertetőket a folyóiratokban), és ezért ezek biztos hogy hatottak rám az adott korszak tudományos szemléletének értékelésében (a 73'-as, 79'-es, 82'-es, és 87'-es ismertetőkre gondolok az ItK-ban, az MKSzle-ben, a JQR-

A héber nyelv egész hazai történetének ez az első komplett áttekintése a 16. század végéig: a korábbi megállapításokat újra vizsgálat alá veszi, és ahol szükséges, kiegészíti őket 16–17. századi szerzők forrásai alapján. A könyv bevezetője az első igazi összefoglalása a zsidó vallás középkori váltoásfolyamatainak, amely olyan egyedi rendszerben magyarázza meg az alapfogalmakat (pl: Misna, halacha, haggada, midrás, gemara, kabbala), hogy a legkívülállóbb laikus is tökéletesen megértheti és átláthatja azokat. Elemzi a talmudi kort, bemutatva, hogyan vezetett annak kanonizációja a karaita és a rabbinikus mozgalmak szakadáshoz, egészen a tizenkettedik századi exegétáig, mint Rasi, David Kimchi, Ibn Ezra vagy Maimonidész. Ezzel párhuzamosan a héber stúdiumok fejlődésének nagyobb képviselőit is megjeleníti Alquinustól (804) Nicolas de Lyráig (1340). Majd eljut a humanizmus bibliaértelmezéséig (Erasmus, Reuchlin, Ficino, Pico), amivel gondolatilag jól átvezeti a bevezetőt a fő témába, ami nem más, mint a 16. század magyar hebraistáinak bemutatása. Összeveti és értékeli műveiket és forrásaikat, kivétel nélkül a hazai héber stúdiumokra fókuszálva: Mátyás udvarában, a katolikus, protestáns és egyéb egyházi iskolákban, valamint a humanisták műhelyeiben (Heltai, Károlyi, illetve a Vizsolyi Biblia ismertetésével.).

Ecclesia militans – lingua primigenia

A katolicizmus és a protestantizmus, majd ez utóbbi radikális krisztológiát hirdető szárnya a szellemi élet minden területén megvívta ideológiai csatáikat: ekkorra már a egyetemes keresztény vallás szervezeti formája az ecclesia oppressából az ecclesia militans helyzetébe fordult át.² Ebben a küzdelemben fontos szerepet kapott az Ószövetség eredeti nyelve, szövegállományának aprólékos elemzése, az akkoriban felfedezett/újra-megismert filológiai-történeti anyag. Mint látjuk, a héber nyelv társadalmi helyzete komoly változáson esett át ez időszak alatt. A „lingua sancta” státusából a „lingua primigeniába” fordult át, s így – mint elsődleges forrás – az igaz teológiai megismerés és az ebből következő helyes cselekvés és életmód meghatározója lett.³ A műveltség egyik pillérévé vált, s ennek művelődéstörténeti jelentősége meghatározó: megnőtt az eredeti helyes olvasat iránti igény, a kinyilatkoztatások körülményeinek tisztázására, a kételyek eloszlatására. Rájöttek, hogy nem fedí az eredeti szöveget sem a Szeptuaginta,

ben, etc., melyek Dán Róbert könyvei kapcsán jelentek meg. Ezeket a tanulmány végén, a szekunder irodalmak c. fejezetben felsorolom.

2 Goldziheri terminológiák az iszlám fejlődésével kapcsolatban. Simon R., Goldziher. 1981. 784. old.

3 A héber nyelv és a rabbinikus források átértékelődéséről (sancta-primigenia): Dán R.: The Age of Reformation versus „Linguam sanctam hebraicam”. A Survey in: Annales Universitatis Scient. L. Eötvös. Sectio Linguistica. VIII. 1977. 131-144. old. Schippers.

amely az alexandriai zsidóság igényét volt hivatott kielégíteni az Ókorban⁴, sem Jeromos latin fordítása, a Vulgata – már csak az eltérő kanonizációs hagyományok miatt sem.⁵ Dán arra is rámutatott az ókeresztény írók kapcsán, hogy a héber Biblia elsődlegességén alapuló Messiah-tudat nem volt újkeletű jelenség.⁶

A héber nyelv „lingua primigenia” helyzetéből következően, az adott időszakban a vitás teológiai kérdések eldöntésének céljából a homályos újszövetségi helyeket ószövetségi és posztbiblikus zsidó irodalmi részekkel próbálták magyarázni álláspontjuk védelmére. Mind az új szellemi irányzatok, mind a Religio Universalis hivatkozott a fent megnevezett forrásokra.

A lingua primigenia magyar vonatkozásai

Dán Róbert érdeme a lingua primigenia hazai hatásának alapos feltárása. Bemutatta Sylvester János viszonyát a héber nyelvhez, majd ennek nyomdatörténeti jelentőségét is. Sylvester János, a teljes Újszövetség első magyar fordítója (1541) volt Közép-Európában az első, aki héber szöveget nyomtatott, Sárvár-Újszigeten. Dán elemzi *Grammatica Hungarolatináját*⁷ (1539).

A bibliai zsidóság és a magyar nép sorsának párhuzamba állítása jellegzetes vonása volt a magyarországi reformációnak. Másként, a magyar nyelv eredetének első kutatói a héber nyelvben látták az első rokont, és ezt Sylvester nyelvtana is tükrözi, nyelvi analógiáival.⁸ Dán kimutatta Sylvester sárvári bibliájában Eras-

4 A mítosz szerint Demetrius Phalereus ajánlotta II. Ptolemaeus Philadelphusnak a nagykönyvtár számára, aki üzent Jeruzsálembe a főpapnak, aki hetven tudóst küldött. Pharos-szigetén dolgoztak külön, de fordításaik szórul-szóra egyeztek. Hohlbach Bertalan: Hellenizmus a zsidóságban. IMIT Évk. 1940. 206.l. Hohlbach Graetz monumentális munkájára hivatkozik (Graetz, Geschichte der...II. etc.).

5 Többen is a kanonizációs problémára, és a biblia világtörténeti jelentőségére helyezik a hangsúlyt, mint Assmann is (A kulturális emlékezet. Atlantisz.Bp.1999). A szövegközpontúság kialakulása, közmegegyezés és eljárási egyetértés a szöveg értelmezésében. A szöveghez való viszony változásával nemcsak a szöveg státusa, hanem funkciója is megváltozik (abszolút autoritás, presztizs...). Ezért meghatározó a 70-es évszám Assmannál, nemcsak a második szentély pusztulása, hanem Jabne miatt; amikor a szentély és a kultusz helyébe az írott tan lépett (Rosenzweig), az ószövetségi kánon kialakulásával. Köszönöm Tatár Györgynek, hogy előadásai során felhívta ezekre a figyelmemet.

6 Eusebius: *Historiae Ecclesiasticae*. Ed: L., Schwartz. Leipzig. 1903. D.R.

7 Ez volt az első hazai, magyar szöveget tartalmazó könyv.

8 Természetesen semmilyen nyelvrokoni kapcsolat nincs a magyar és a héber között, ezek a nyelvi analógiák sántítanak, nem tudományosak, csak arra jók, hogy az ember könnyebben jegyezze meg a dolgokat, mikor tanulja őket. Mostanában vannak, akik ideológiai hülyeségüktől vezérelve ezeket a nyelvi analógiákat újra előveszik, kihasználják, hogy a sumer és a héber rokon sémi nyelv, sumer-magyar rokonság (?) bizonyítására. Ezeket egyéb hajmeresztő dolgokkal tűzdelik meg., amit most a laikusnak szemléltetek: 'lo' szócska héberben azt jelenti 'nem', magyarul a 'ló' négy lábú patást jelöl, de normálisnak mondható-e az az ember, aki ez alapján

mus hatását, de feltárta „lingua primigeniáját” is, amely Munster héber bibliáját követi. Ez kiderül abból a latin fordításból, amelyet a „Munster-Biblia” tartalmazott, valamint a benne szereplő számos rabbinikus kommentárból. Dán végigköveti, hogyan válik a héber stúdium a dogmatika eszközévé a vallásfilozófiai csatározásokban – például Erdély és Debrecen között. Az egyik legjelentősebb fejezetben Melius Juhász Péter héber nyelvtudásával foglalkozik, megbízható források alapján filológiai elemzi (Genebrardus, Paris 1566). Melius a Johannes Foster-féle hagyományt követte, szigorúan a bibliai szövegre támaszkodva, a lutheri állásponhoz igazodva. Ezt a kabbala számmisztikájának használatával egészítette ki a reneszánsz divatjának megfelelően, Pico della Mirandola alapján.⁹

Melius és Albo, Erdély és Tortosa

Melius támadta Joseph Albót, mivel a szentháromság-tagadó irányzatok ideológiai táptalaját látta tanaiban. Albo 1413-ban részt vett a XIII. Benedek pápa (Pedro da Luna) által megrendezett vallási vitán Tortosában, a nyolctagú zsidó küldöttség tagjaként, amelynek során a „religio universalis” Jézust a Talmudból akarta bizonyítani.¹⁰ Az ötfős zsidó küldöttséget – melynek tagja volt – Ráb Hasdai spanyol filozófus küldte a vitára.¹¹ Albo ellenfele a disputában a kitért Lorki Józua (Hieronymus de Santa Fé) volt, XIII. Benedek pápa háziorvosa.

A megkeresztelkedett zsidók Európa története során – és még a német császári birodalomban is – magas álláshoz jutottak az igazgatásban csakúgy, mint az iparban és az egyházban¹²; de ezt mindenkor kettőzött odaadással, szorgalommal

azt merné állítani hogy a héber meg a magyar rokon nyelv?! Még néhány szédületes hülyeség: Mária Magdolna- Megdól a nő; Jézus a párthus herceg... Dán Róbert nagyon haragudott rájuk, teljes joggal, felháborodva ezeken a minősíthetetlen tudománytalan igénytelenségeken. Akit érdekel a nyelvtörténet, egy általános bevezető: Joseph Naveh, *Early History of the Alphabet*, The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem, 1987.

- 9 Pico keresztény, neoplatonikus, a zsidó misztika követője. Pico gyakran hivatkozik Rab Hasdai-ra, mivel nagyon hatott rá arisztotelészi fizika-kritikája, amit Pico ültetett be a latin irodalomba, s amit így Galilei hasznosított. Blau, J. L.: *The Christian interpretation of the Cabbala in the Renaissance*. New York. 1944. 442-452. old. (D.R.), Enc. J. Hasdai Crescas c.szó, 1085. l., Pico c.szó...etc.
- 10 Daniel J. Lasker: *Jewish Philosophical Polemics Against Christianity in the Middle Ages*. Ktav Publishing House. Inc. B'nai B'rit. New York. 1977.
- 11 *Encyclopaedia Judaica*. Jeruzsálem.1971. Crescas, Hasdai címszó.
- 12 Pablo Christiani is zsidónak született, akinek négy napos vitája volt Barcelonában a királyi udvar előtt (I. Jakab parancsára) a Rámbánnal (R. Mose ben Nachman, Nachmanides) 1263-ban; melynek kivonata 1642-ben jelent meg; vagy vegyük a szintén zsidó származású Pfefferkornnak az esetét Mainzban, I. Miksa alatt, Reuchlin Jánossal. In: Waldappel József: *Egy talmudi hely szerepe...*, IMIT Évk. Bp. 1940. 93-115.old., különösen 99. ill., 101. l.

és kemény önmegtagadással kellett igazolniuk. Csak akkor engedték oda őket, ha magatartásukkal hallgatólagosan elfogadták és megerősítették a többi zsidóra kimondott ítéletet.¹³ Santa Fé nézeteit könyvben fejtette ki (*De Judaei ex Thalmuth...*), amely számba veszi a keresztény érveket, illetve a zsidók érveinek cáfolatát is tartalmazza. Miguel Serveto ismerte ezt a művet (Newman 1966. 553.), és ennek alapján vette a kezébe Albo Ikkarimját. Albo műve döntő befolyást gyakorolt Szervétre, elsősorban a bibliai antropomorfizmus tekintetében, amiben Szervét egyértelműen Albót követte Maimonidésszel szemben.¹⁴ Szervét a későbbiekben nem volt hajlandó visszavonni tanait, amiért Kálvin a máglyára küldte őt.

Joseph Albo a hosszan elnyúló tortosai vita tapasztalatait *Szefer-ha-Ikkarim* című munkájában összegezte, összefoglalva benne a judaizmus dogmáit, a zsidó hit lényeges alapelveit. Melius meg is írta – ennek megfelelően – Albo érveinek cáfolatát, de sajnálatos módon a kézirat ezidáig még nem került elő. Dán Róbert könyvében rekonstrukciós kísérletet tett Melius dogmatikája alapján.

A „magyar Erasmus” és az antitrinitárius polemikuskok

Dán Róbert behatóan foglalkozott Dudith Andrással, a racionalista „magyar Erasmus” lingua primigenia-kritikájával, aki – bár a rabbinikus irodalmat elvetette, ugyanúgy, mint Melius – vele is vitába keveredett. Dudith nem tartozott a professzor úr kedvencei közé, mint embert kifejezetten „ki nem állhatta” – de azért művét kutatta.

Dán egyik vizsgált irányvonala az unitárius irányzat kialakulása és története, annak héber nyelvhez fűződő viszonyával együtt, olyan nagy polemikuskok életútján keresztül, mint az antitrinitáriusok vezető alakja Dávid Ferenc, illetőleg Hunyadi Demeter vagy Enyedi György, akik a korban jeles héber nyelvtudással rendelkeztek, és a trinitást héber grammatikai érvekkel cáfolták.¹⁵ Attól kezdve, hogy elkezdték lebontani a héber nyelv és irodalom segítségével a szövegekre rakódott későbbi értelmezéseket, már egyenes út vezetett maguknak a szövegeknek a tagadásáig. A Jézus-messziás kizárólagos emberi lényegét hirdető egyes csoportok már az 1570-es évek táján tevékenykedtek az észak-itáliai városokban, a Dávid Ferenc vezette erdélyi egyházban, de Európa más területein is.

13 Horkheimer-Adorno: A felvilágosodás dialektikája. Gondolat. Atlantisz. Medvetánc. Bp. 1990. 208. old. id.

14 A bibliai antropomorfizmushoz kapcsolódóan Guttman Mihály: Az antropomorfizmus a Talmud...IMIT Évkönyv. Bp. 1940. 9-25. old. id.

15 Például az Ézsaiás 6.-ban szereplő szent –szent- szent kifejezést a héber felsőfoknak megfelelően legszentebb seregek uraként fordították. A szentháromság történeti kialakulása Indiában, a kereszténységben, a görögéségnél (Platón, Timaios), a zsidóknál Alexandriában (Philón), Jacob Böhme-nél lásd: Hegel, Vallásfilozófiai előadások. Atlantisz. Bp. 2000. 259-262.old.

Dán ugyanakkor értekezik a zsidó tudományosság karaita ágának kimutatható hatásáról, különösen a lengyel Jichák ben Ábrahám Trokya vonatkozóan. Jichák Troky karaita rabbi *A hit megerősítése* című munkájában (1594) olyan antitrinitárius forrásokat említ, amelyek időközben elvesztek.¹⁶ Dán rendszerezi Bogáti Fazekas Miklós életútját és írói pályáját: felszámolja Zoványi Jenő „két Bogáti”-tételét¹⁷, és egyértelműen bizonyítja, hogy a 16. században csak egyetlen Bogáti élt, aki nem volt szombatos – mint azt Kohn Sámuel feltételezte – és nem igen tudott héberül. Zoványi munkásságához tartozik, hogy kutatásai bizonyos értelemben gátakba ütköztek: a sárospataki tanárt egyházi előjárói felfüggesztették állásából, és fegyelmi vizsgálatot indítottak ellene, mivel Kálvinról másképp írt, mint Varga Lajos.¹⁸

Dán írt Bogátinak a Vizsolyi biblia költői képeinek rá gyakorolt hatásáról, és a héber szöveghez képest nem szó szerinti zsoltafordításairól, amit Bogáti a magyarországi környezethez-viszonyokhoz igazított. Dán olyan független gondolkodónak látta őt, akit – bár Dávid Ferenc tanítványa volt – nem lehet egyértelműen sem szombatos, sem radikális antitrinitárius gondolkörbe besorolni. Tótfalusi munkásságát is feldolgozta a héber filológiához kapcsolódóan. Rájött, hogy értelmezésének kulcsa Polus Synopsisa és egy 1517-es Biblia Rabbinica Magna, középkori kommentárok szinte teljes gyűjteményével, ókori arám szövegváltozattal.

Dán Róbert közölte Dudith Andrásnak egy Stancaróhoz írt levelét a héber források értékéről (1571), valamint Bogáti Fazekas Miklós Apokalipszis-kommentárjának magyar nyelvű előszavát az 1580-as évekből. Továbbá Albo *Iqqarim* címe vitairata III. kötetének 25. fejezetét, és David Kimchi zsoltaévekhez írt megjegyzéseit Gilbertus Genebrardus latin fordításában.

A zsidó bibliográfiai folyóiratok összesített indexe

1979-ben jelent meg az *Accumulated Index of Jewish Bibliographical Periodicals* az Akadémia Kiadó gondozásában. Dán Róbert már ezt megelőzően

16 Erről informál a Pesti Izraelita Hitközség jutalomkönyve: Hitvita Izsák ben Ábrahám Troky Chizuk Emunája nyomán. A kiadvány Brózsza Ottó Könyvnyomdájában Budapesten készült, 1908-ban. A Chizukban szereplő szombatos forrásokat érdemes összehasonlítani az ismert szombatos kódexek jegyzékével, az eredmény meglepő. L: Thúry Zsigmond: A szombatos kódexek bibliográfiája. Borbély Gyula Nyomdája. Mezőtúr. 1912.; D. R., Jichák Troky antitrinitárius forrásai, *Filológiai Közölny* 31. évf. 1-4. 1985. 216-228. old.; v. uő. Isaac Troky and the Radical Antitrinitarians. *Orient and Occident*. A. Scheiber Memory Volume. Ed.: R.D. Bp. – Leiden. 1986.

17 Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565–1600. Genius kiad. Bp. 1977. D. R. írta a könyvről az ismertetőt az *ItK*-ban, 1979-ben (463-464. old.).

18 Huszadik Század. 1908. IX. évf. 11.sz. november. 405.l. skk.

is rengeteg bibliográfiát szerkesztett¹⁹, és jelentős tevékenységet végzett a 16–17. századi magyar könyvtörténeti és hungarica-kutatások terén. Ő mutatta be a sárospataki és a pozsonyi héber nyomda történetét, illetőleg a legkorábbi héber nyomtatott szöveget Bécsben és Budán. Feltárta a héber nyomtatás kezdeteit, majd tovább szélesítve a „kör” meg akarta írni a nyomtatott héber könyv történetét Magyarországon. Sajnos csak a terv feléig jutott, hirtelen halála félbeszakította a munkát. Mindenestre a félbemaradt „projektet” azóta befejeztük, és remélhetőleg valamelyik kiadónál hamarosan napvilágot lát.

Dán Róbert rendszeresen látogatta a bécsi, hamburgi, utrechti levéltárakat. Elkészítette Büchler Sándor, Kecskeméti Ármin és még sok híres rabbi biográfiáját. Tagja volt az MTA Könyvtörténeti Bizottságának; részt vett a *Magyar Könyvtári Szemle*, és a *Journal of 16th. Century* szerkesztésében, valamint az unitárius vallás forrásait közlő holland–magyar *Bibliotheca Antitrinitariorum*-ban²⁰. Ugyanakkor elmaradhatatlanul jelen volt az MZSO, a MIOK, és az OSZK Évkönyveiben.

Legnagyobb kiadott bibliográfiai munkájában²¹ az amúgy is nagyon nehezen számon tartható folyóiratokat rendszerezte, amelyek rengeteg kisebb hozzászólást, közleményt tartalmaznak. Dán Róbert elkészítette a zsidó bibliográfiai folyóiratok összesített indexét, feldolgozva négy német, egy angol, és három héber nyelvű folyóiratot.²² A latin–héber betűs index 58 kötetből készült, 10 000 tételt tartalmaz, és teljesen felöleli az 1858 és 1943 közötti időszakot. Az indexben kereshetünk a szerző, a cikk kiemelt témája, a nyomdász és a nyomdahely alapján. A betűjegyzékben a héber rövidítéseket feloldja, az anonim iratokat pedig azonosítja. Külön tudománytörténeti jelentősége a kötetnek, hogy az összes magyar tudós munkásságát tartalmazza betűrendben Bachertől Goldziheren keresztül Ziegler Ignácig.

Most idézzünk egy részt Scheiber Sándornak a könyvhöz írt angol nyelvű előszavából, amely kifejezetten tükrözi Dán Róbert tudományos szemléletét: „A szerkesztő, Dán Róbert, már bebizonyította alkalmasságát ezen a területen mint szerző, az általa kiadott bibliográfiákkal a Monumenta Hungariae Judaica

19 Pl: A budai Egyetemi Nyomda hebraica bibliográfiája; A magyarországi hebraica bibliográfiái...

20 Olyan kiadványokra gondoljunk, mint a *Defensio Francisci Davidis*. 1582 (reprint). Akad. Bp. 1983.; vagy a *De Falsa et vera unius dei patris*... 1568 (reprint). Akad. Bp. 1988.

21 Dán Róbert: *Accumulated Index of Jewish Bibliographical periodicals*. Akad. Bp. 1979.

22 *Central-Anzeiger für Jüdische Literatur, Blätter für neuere und ältere Litteratur des Judenthums*. Red.: Nehemia Brüll. Vol. I. 1890 (91'). Frankfurt/Mainz.; *Hebräische Bibliographie*. „ha-Mazkir”. *Blätter für neuere und ältere Literatur des Judenthums*. Red.: Moritz Steinschneider. Bd. 1-21. 1858-1865, 1869-1882. Berlin.; *Journal of Jewish Bibliographie. A Quarterly*. Ed. Collaboration with eminent scholars by Joshua Bloch. Vol. 1-4. 1938-1943. New York. Etc... In: *Accumulated Index*... 13-14. old.

számaiban, valamint periodikák bibliográfiáival, melyek a *Zeitschrift für die Geschichte der Juden*-ben jelentek meg.”

Újra meg újra ismételné Freimann az alapelvet: „Nem kell, hogy jól informált legyél a tárgy anyagának kérdésében, de tudnod kell, hogy hol található” (S. D. Goitein).²³ Dán Róbert nemcsak azt tudta, hogy hol, de azt is, hogy mit – és legfőképp azt, hogy miért.

A „zsidózás” története az ókortól a reneszánszig

1979-ben látott napvilágot tollából a „judaizare” terminus kritikai bemutatása²⁴ a tudománytörténetben, és csakhamar pontos definiálása is. Magyarul sohasem jelent meg, és ismertetőt sem írtak róla, úgyhogy most közlünk belőle egy részletet – talán a legjelentősebb kiemeléseket – e sorok szerzőjének fordításában.

A latin *judaizare* vizsgálata szemantikai, vallási és tudománytörténeti kérdéseket is felvet. Mindhárom antik szent nyelvben előfordul, különböző jelentéssel. A héberben először Eszter-könyvében jelenik meg (δῆψτμ, VIII: 17)²⁵ reflexív igealakban (*hithpael*), ezzel utalva a nem-zsidó születésű embereknek azokra a cselekedeteire, akik különböző politikai tényezők által vezérelve csatlakoztak Eszter népéhez és „magukévá tették” a zsidó hitet. A héber bibliai fogalomnak – mellőzve a talmudi kételyeket – pozitív jelentéstartama van. Ábrahám ibn Ezra is ebben az értelemben használta a 12. században.²⁶ A Szeptuagintában, amely hellenisztikus spirituális környezetben készült, a szó görög megfelelője: ιουδαϊζειν. Ugyanazzal a szemantikai tartalommal bír, mint a héber eredeti.

23 The compiler, Dr. Dán Róbert, has already proved his suitability for such work by his author bibliographies published in the volumes of the *Monumenta Hungariae Judaica* and by his periodical bibliographies appearing in the *Zeitschrift für die Geschichte der Juden*. Time and again, Freimann would repeat his basic principle: „You don’t have to be knowledgeable on the subject matter in question, but you must know where it can be found.” (Prof. S. D. Goitein). In: *Accumulated...*, Foreword by Alexander Scheiber. 7. old.

24 *Judaizare, career of a term*. In: *Antitrinitarism and Related Movements during the second half of the 16th. Century*. *Studia Humanitatis* 5. (szerk.: Dán – Pirnát). A könyv az 1979-es siklósi konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatát tartalmazza olyan szaktekintélyektől, mint: Dán Róbert, Jan van Goudoever, Keserű Bálint, Werner L., Németh S. Katalin, Pirnát Antal, Lech Szucki, G. H. Williams, etc.

25 δῆψ γυόκχόζ kapcsolódik, azonosságként, általánosabb alakja: ἡδωηψ, ψδωηψ (‘yehuda, yehudi’). Mai értelemben ugyan ‘zsidó’, de eredeti antropológiai vonatkozásában azt a személyt jelöli, aki felveszi a hitét annak a törzsnek (‘yehuda’).

26 Trakt. Jebamoth 24/b; 79/a etc; Ezra Lev.-hoz 24:10, Deut. 21:13, In: *Münster Biblia Hebrae*. Basileae. 1546. 1598.-old.

Plutarkhosznál és Josephusnál úgy fordul elő, mint egyszerű tényközlés: mindenemű emocionális tartalomtól mentesen.²⁷

Akárhogyan is, a zsidó történészek már eleve tudatában voltak, mit jelent a fogalmi tartalom: a „zsidó utak” (Jewish ways) szerint élni és viselkedni; ami meghatározónak bizonyult a kifejezés történelmi fejlődése szempontjából. Mint ahogy az tény is, hogy a keresztény ideológia fellépésével a fogalom egy kicsit pejoratív ízt vett fel. Érezhetjük ezt Pál levelén (Gal 2,14), a zsidó rítusok (τουδαιζειν) vonatkozásában.²⁸ A *judaizare* latin fordítása szintén átment az említett fejlődési fázisokon feltéve, hogy a keresztény templomok pozíciójának megerősödésével egyenes arányban a fogalom egyre inkább negatívabb árnyalatokat vett fel. A pejoratív jelentés szubjektív elemekre lett felépítve, s így a szó többélű fegyverré vált, amivel a különböző keresztény trendek arra törekedtek, hogy inzultálják, illetve sértegessék egymást. A szerzők a kifejezésnek megpróbálták olyan objektív háttérrel kölcsönözni, amely ab ovo szubjektív tartalommal volt megtöltve. Dán Róbert elemzését két szempont vezérelte: egyik oldalról az igazi tartalom, másik oldalról az ideológiai összetevő megjelenítése.

Két olyan történelmi vonatkozása is van a jelenségnek, amely tradicionálisan kapcsolódik ehhez: az egyik Marranos, a másik olyan zsidók, akik a kereszténységből tértek át. A formális kategória a született zsidót foglalja magába (*yehudi*), aki valamilyen történelmi szükségszerűség miatt látszatra vallást cserélt; később azokat a prozelitákat jelöli így, akik teljesen befogadták a zsidó hitet.²⁹ A laodiceai zsinat 364. évi ülése „zsidózó” (*judaizare*) eretnekségnek nyilvánította a szombat ünneplését. A középkorban rengeteg szerző volt, aki úgy gondolta, hogy a legfőbb dolga a „judaizálók” különböző manifesztációinak leleplezése. Chindaswinth, Hrabanus Maurus, Sevillai Izidor és mások elkötelezett értekezéseket szenteltek a „judaizáló” eretnekség eltérő formáinak cáfolatára. A Római Birodalom hatóságainak nézete szerint (i. sz. 1. század) többnyire a lázadók viselkedtek úgy, mint a *judeorum*. Clairvaux-i Bernát szégyenkezésének adott hangot néhány keresztény hittestvére miatt, akik gyakorolták a *judaizare*-t azáltal, hogy pénzt kölcsönöztek nagy uzsorakamatra. Ugyanennek a panasznak adott hangot néhány századdal később a pozitivistá Francis Bacon (Baco de Verulamio). A humanizmus éveiben a protestáns ideológia megjelenésével a fogalom egyre inkább pejoratív tartalommal telítődött. A konzervatív római katolikusok

27 Josephus Flavius.: *De bello judaico*, London–New York, 1926, II. köt., 454. old.; Plut.: Cicero, VIII.1. 864c, in *Vitae paralellae*, ed. K. Ziegler, Lipsiae.1964. 319.old.

28 M.J. Lagran, *Les judaisants de L Epître aux Galates*, in R.B. XIV. (1917).,138-167. old.; J.B.Lithfoot, *Saint Paul's Epistle to the Galatians*, London, 1905. 114. old.

29 Arnon Abraham ben Abraham, *A comprehensive Bibliography on Proselytes and Proselytism*. Tel-Aviv. 1969., *conversion to Judaism: a history and analysis*, ed. D. M. Einhorn, New York. 1965. 104-111. old.

Johannes Reuchlint *judaizernek* hívták – a héber nyelv iránti aktív érdeklődése miatt. Erasmus is aggódott a héber stúdiumok terjesztése miatt, félve a judaizmus továbbélésétől.³⁰ Az anabaptista szombatosokat Erasmus *judaizantesnek*, illetve „új-zsidóknak” nevezte. A tizenhatodik század eleji vallási polémiákban kezdtek használatba jönni az olyan kifejezések, mint: *semi-judaeus*, *rabbinus*, *rabbini-zare*, amelyek kiegészítették – mint szinonimák – a tradicionális *judaizaret*. Ezt szemléltetik például a katolikus Johannes Eck szavai „Rabbi Münsterhez”. Luther³¹ is *rabbinationnal* vádolta meg Münstert Biblia kiadása miatt, ami „csupán” posztbiblikus zsidó kommentárokkal volt kiegészítve. Luther összes hebraista kortársát *judaizantesnek* tekintette. A római katolikus templom szócsövei számára közhelynek számított, hogy Luther, Kálvin és Zwingli „judaizáltak”. Az anabaptista Bodenstein von Carlstadt azért vádolta judaizálással Melanchtont, mert protestáns nézetei voltak, és mert túl gyakran hivatkozott Mózes öt könyvére. Kálvin ugyanakkor a lutheránus liturgiát a *judaizmus* jelzővel összegezte. A terminus Európa keleti részén is divatossá vált, szláv és magyar nyelvterületeken. Dudith András szemében a hebraista Francesco Stancaró *judaizer* volt. Erdélyben a páduai iskola szellemét megtestesítő Giorgio Biandrata (Blandrata György) emelt vádat Dávid Ferenc ellen judaizálás miatt, aki nonadorantizmust hirdetett. Eössi András és az elkövetkező szombatos generáció már eleve hordozta a kifejezés magyar verzióját: *zsidózó*³². Másfelől, 1581-ben Marcello Squarcialupi és Faustus Socinus azt mondták Jakob Palaeologusról hogy „zsidózó”. Socinus *semi-judaeusnak* nevezte Martin Seidelt annak ellenére, hogy Seidulus még az Ószövetséget is megkérdőjelezte. A *judaizare* szubjektum és predikátum is egyben, az ítélet alanya és tárgya. Hogyha a terminus különböző magyarázatait kutatjuk – ahogyan a kortárs forrásokból ismeretes –, figyelmen kívül hagyva a szubjektív elemeket, amelyek együtt járnak az alkalmi használattal, akkor redukálhatjuk a *judaizare* szóhasználatot a tényleges objektív tartalomra. Ennek négy mozgatója van, amelyek alapján a különböző keresztény trendek egymást „zsidózó” sajátágúnak nevezték: 1. exegetikai, 2. szertartási-morális, 3. teológiai és 4. társadalmi kapcsolatok vonatkozásában.

A héber nyelv *lingua primigenia* státusából következően, bár a rabbinikus irodalmat a teológiai vitákban mindenki használta, ugyanakkor ezért a másikat

30 D. Erasmus, *Annabili ecclesiae concordia*, in *Opera Omnia* V., Lugduni Batarorum, 17'6, cols. 505-506; D.Erasmus, *Opus Epistolarum*, II. Oxoni, 1906, 491. old.

31 Luther életpályája során eltérően értékelte a zsidókat. Fiatalon még azt mondta, hogy ők közelebb vannak...; mivel szerette volna a támogatásukat-pártfogásukat megnyerni. Ez nem sikerült. Később, idősebb korában már támadta a judaizálókat...

32 Ez a tizenhatodik századi csúfólókból, és gúnyversekből is kiderül. L: Hatvanhat csúfos gajd. Vál., bev., jegyz., utószó: Hargittay Emil. Magyar Hírmondó. Magvető Kiadó. Bp. 1983.

judaizálással vádolta. A *judaizare* pejoratív jelentéstartamának e megjelenése³³ külön szociológiai jelentőséggel bír a sztereotípiák kialakulásának vizsgálatában. Visszatérve, a tárgyalt terminus jelölhet bármilyen személyt („Hagyja magát a Talmud által vezérelni”), vagy akár egy új szellemi irányzatot is megjeleníthet. A fogalom jelentése nem volt állandó, ebből következően bárkire használhatták, minden csak a meghatározáson múltott: mindenesetre ezek közül egyik sem fedte a zsidó vallás definícióját.

Dán bemutatja a terminus tudománytörténeti megközelítésének változásfolyamatát: Kohn Sámuelről (rabbinikus hagyományokat követő nem-zsidó szombatóló antitrinitárius Erdélyben) L. I. Newmanig, akinél az összes zsidó hatást testesíti meg a kereszténységben³⁴. Míg Kohn túlságosan leszűkíti a kört a sajátos erdélyi helyzetre³⁵, addig Newman definíciójában nincsenek tartalmi specifikumok. J. Friedmann terminusának értelmezése azokat a keresztény teoretikusokat jelöli meg, akik az újszövetségi pontokat rabbinikus irodalom szerint értelmezik.³⁶ De ne felejtjük el, hogy a vitákban a religio universalis ugyanúgy hebraizált, mint ellenfelei, így ez a meghatározás sem kielégítő. C. Roth meghatározása³⁷ minden olyan nem-zsidó születésű személyt jelöl, aki a zsidó vallás egészét vagy részét kívánja követni. A *judaizare* Dán Róbert meghatározásában: „A szó – *judaizans* – jelölhet egy személyt vagy egy elméletet, aki/ami világosan elhatárolt a zsidó vallás koncepciójától a keresztény hitvallás minimális alappozitívumától, ami az elfogadása a Jézus = Messiás identitásnak egy általános értelemben. Másfelől, az így jellemzett személy vagy tanítás különbözik a többi keresztény tanítástól azáltal, hogy hisz a héber Biblia és a rabbinikus iratok prioritásában, és hogy ugyanolyan értékkel bírnak az egész emberiség számára”.³⁸

33 Ez a kezdete a népi (völkish) beszédaktusban a zsidózásnak mint olyan minősítő jelzőnek, mely a kifejezés állandósult nyelvi szófordulattá válásához vezetett.

34 L. I. Newman, Luis Israel: Jewish influence on Christian reform movements. I-IV. New York. 1966. 1-4. old.

35 Kohn Sámuel: A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkájára. Bp. 1889.

36 J. Friedmann: Michael Servetus. A case study on Total Heresy. Gèneve. 1980. 143.-old.

37 C. Roth: 'judaizare' In: Jewish Encyclopaedia. VI. Jerusalem. 1970. 397.old.

38 'The word 'judaizans' signifies a person or theory that can be distinctly separated from the Jewish religious conception by the minimal basic postulate of the Christian creed, that is, the acceptance of the Jesus=Messiah identity in a general sense. On the other hand, the person or theory thus characterized is distinguished from other Christian theories by a belief in the priority of the Hebrew Bible and rabbinical writings and of their unchanged validity for all peoples of the world.' 33.old.

Egy numizmatikai vizsgálat. Istenkirály vagy ember?

A *Humanizmus, reformáció...* című munkájában kifejtett lingua primigeniára vonatkozó megállapításait Dán Róbert 1985-ben egy numizmatikai vizsgálat során is bizonyította, sőt tovább finomította.³⁹ Itt a Jézus-érmék polémiáját mint eszmetörténeti jelenséget vizsgálta (103. l.), és felsorolta az összes éremfaját, polemikus ellenpárok szerint a héber nyelv – krisztológiai probléma vonatkozásában a szamaritánus írásútól a quadrátbetűsíg. Bemutatta az Ambrosius-, Salvator-, Bartoloccius-, Waser-, Roville-féle éremcsaládfákat, az érmék kutatástörténetét megtalálásuktól, a különböző elemzésekkel és publikációkkal, a datálás-eredet és funkció⁴⁰ vonatkozásában, a rektókon található képek elemzésével együtt.

Dán a megszokott gyakorlatot követi: újra felkeres, majd összegezi. A „campo di fiori” típus vizsgálata a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött eredeti példány felhasználásával történt. Ismerteti az ezzel kapcsolatos Maszák-közleményét (*Vasárnapi Újság*), valamint Goldziher, Kaufmann, Krausz Sámuel, és Gohl Ödön megállapításait, majd ezeket összegezve-beépítve megállapítja a helyes olvasatot. Ebben a posztumusz is megjelent tanulmányban teljesedik ki széles ismeretanyaga és gondolkodásának eleganciája.

A katolicizmus és a protestantizmus, majd ez utóbbinak a radikális krisztológiát hirdető szárnya, az antitrinitarizmus képviselői egyaránt adtak ki héber betűs Jézus-érméket, mintegy ideológiai csatáik eszközüül. A Wagenseil által bemutatott protestáns érmére válaszként jelenhetett meg annak Bartoloccius-féle katolikus ellenpárja. Mind az antitrinitáriusok, mind a trinitás képviselői verettek érméket, vélt teológiai igazságuk hirdetésének dicsőségére. Az ellenoldalnak már csak presztízsből is – mintegy válaszul – veretnie „kellett”, mivel a trendeknek propagandisztikus célokból a vetélytársak eszközeivel kellett demonstrálniuk a maguk igazát (108. l.). A trinitás-vita kapcsán látjuk, hogy mindegyik fél lingua primigeniának ismeri el a hébert. Ezt a Dán Róbert által vizsgált érmék héber feliratai is igazolják, az általa felismert helyes értelmezésében: a Messiás-király békével jött, ámde embertől lett származtatva.⁴¹ Ez a „campo di fiori” típus a 16. század második felében működő különféle antitrinitárius ideológiai mozgalmak közös krisztológiai minimumát, a kizárólagos ember-Jézus-messiás tanítást fejezi ki. Az Ambrosius–Waser–Roville típussal vitakozott úgy, hogy meghagyta szövegében a krisztológiai minimumot. A másik vizsgált érme szövege: „A Mes-

39 Dán Róbert: *Disputatio Nummorum- Héber betűs Jézus-érmék a 17. században*. MKSze. 2. szám, 1985. 101-114. old.

40 Eltérő funkciók mint: egyházi propaganda; kegyérme; misztikus-bajelhárító; vagy vallásukat elhagyó zsidókat ajándékozták meg vele keresztelés alkalmával (keresztelő érme).

41 ωτψωΣπ ≤δεμ 'εω ≤ωλΣβ εβ 'λμ ξψΣμ

siás-király békével jött, és az embert a magasságos Isten »élővé« tette⁴². Ez az Isten-ember medál az antitrinitárius „campo di fiori” típusal vitatkozik, ahogyan az tette a megelőző trinitárius medálok szövegének kiforgatásával, ami leghamarabb a 16. század utolsó évtizedeiben lehetett.

„A krisztológia az emberi és az isteni közötti közvetítés. A keleti kereszténységben belüli eretnokségek, így az arianizmus az atya és a fiú consubstancialitásának tagadásával, majd a nesztorianizmus Jézus két természetének éles – diszkontinuus – megkülönböztetésével, s a monophüszitizmus (egységes szellem), amely viszont Jézus isteni természetébe oldotta volna föl az emberit, mind az isteni és az emberi közötti áthidalhatatlan szakadékot fejezték ki, végső leegyszerűsítésben: az istenkirály és a – bizonyos szempontok szerint – egyformán alávett közösség transzcendálhatatlan dichotómiájaként.”⁴³

Mindegyik oldal felhasználta a héber nyelvet a maga igazolására, mindamelllett hogy egyidejűleg a másikat judaizálással vádolta. Mint arra Dán tanulmányában rámutat, a korban a spirituális képzeteknek megfelelően mágikus, illetve gyógyító jelentőséget is tulajdonítottak az érméknek a héber betűk miatt, mint *lingua sanctának*. Ennek megfelelően használták is őket, a népi (völkisch, folklór) babonás rituálék gyakorlásakor, például varázslásra vagy akár talizmánként.⁴⁴ Dán Róbert az érmék vizsgálatából azt is igazolta, hogy nem következett be éles paradigmaváltás⁴⁵ a két szemléleti viszony között a társadalomban, hanem egy ideig mindkettő egyszerre volt jelen az emberek tudatában. Valószínűleg a rétegződés hierarchiájának magasabb fokán állókhoz (presztízs, státus, munkamegosztás, életmód, és hatalom vonatkozásában) mint műveltebb csoporthoz, hamarabb jutott el a *lingua primigenia* szellemisége, mint a szélesebb népi rétegekhez, ami szintén magyarázza a héber nyelv eltérő értékelésének párhuzamos jelenlétét: az ember sokkal inkább hajlamos misztifikálni azt, amit nem ismer.

42 ...ψξ ηΣτ ρ ψλ εδ εμ εωλΣβ εβ 'λμ ξψΣμ

43 A krisztológia az isteninek emberi formában történő megtestesülése révén lehetővé teszi az emberi és az isteni szféra érintkezését, másrészt az üdvözülésnek mintegy ontologikus megalapozását adja. Id.: Simon Róbert, Goldziher, Az iszlám etc., 928-929. l.

44 A szelíd arcú ember Jézus mellkép és a misztikusnak tűnő héber betűs felirat miatt betegségelhárító, illetve vészűző hatást tulajdonítottak annak: a XVIII. század közepén már a medál számos példánya forgott közkezen, fonálra függesztve. Általában gyermekek nyakában lehetett látni, amiről Maszák Hugó is tudósít 1901-ből (114. l.).

45 Ahhoz hogy gyökeres éles váltás legyen, az új szemléletnek teljesen új koncepciókat kellene adnia mindenben, annak a bizonyos konszenzusnak a megdöntésével a 'sancta' státus ellenében, de itt eredendően nem erről van szó, ez csak később realizálódik a grammatikai elemzések következményeképpen, együtt a racionalista tudományos szemlélet kérdőjeleivel, aminek végleges eredménye a későbbiekben maguknak a szövegeknek a tagadása lesz, a szentből profánná válik...

Erasmus és az új tudományos szövegkritika

Erasmus forradalmi munkája 1516-ban, már az új tudományos szövegkritika jegyében jelent meg – jóval a modern bibliakutatás előtt. A teológiai vizsgálati módszerek a reformáció korában merőben eltértek a korábbi egyházi felfogástól: példa erre az eredendő bűn vagy a szentháromság cáfolata. Rájönnek az Újszövetség vonatkozásában, hogy műfajilag tulajdonképpen levelekről van szó és nem kinyilatkoztatásokról, vagyis magánszemélyek hitkérdéseiről. Valamint arra, hogy az evangéliumok nem teljesen ugyanazok, másképpen mesélik el a dolgokat, ebből következően eredeti nyelvük is eltérő lehet.

Az 1–3. századi zavaros politikai események következtében – ne feledjük: a zsidóság a babiloni „fogságot” követően csak rövid ideig volt független, mert „nyakukon voltak” a görögök, majd a rómaiak – „Izrael népe” már nagyon várta a messiást. Feljegyzések szerint számos kisebb-nagyobb messiás tűnt fel, majd bukott meg. Ezt Kalthoff formulázta először határozottabban, pontos forrásokra hivatkozva (*Entstehung des Christentums*. Leipzig 1904.). A helyzet komikumja, hogy Kalthoff evangélikus pap volt, igazi jó keresztény, tehát semmiképpen sem lehet keresztény-ellenességgel vádolni. Kalthoffot idézve: Krisztus, Messiás nem egy volt, hanem akkoriban minden évben akadt több is Izraelben, akít – ha a közrendet már nagyon háborította – kurtán kivégeztek. Ez már olyan típusféle volt.⁴⁶ Dán Róbert megfogalmazásában: az evangéliumok kapcsán látszik, hogy a Jézus-figura „marketingjénél” a szövegek egy koncepció alátámasztására születnek: a megváltására, a mennyország kapujának megnyitására.

Erasmus Újszövetségét úgy készítette, hogy megvizsgálta az összes régi görög szövegváltozatot, de csak azokat a helyeket fogadta el, amelyek a legrégebbi textusok által is alá voltak támasztva (plusz motívumok lehettek a későbbi betoldások). János első levele (5,7) a szentháromság legfőbb igazolása, de mivel nem szerepelt a legrégebbi szövegekben, ezért Erasmus – világi tudományos koncepciójától vezérelve – egyszerűen kihagyta azt az Újszövetségéből (a szentháromság tagadása).⁴⁷ Pirnát Antal ezért is gondolta azt, hogy a szentháromság tagadásának ideológiája igazából nem zsidó eredetű.

46 406. l. Huszadik Század. 1908. 17.köt. 9.évf. április. 402-407. l. Ismertető cikk az 'újabb' Krisztusirodalomból főleg C. J. W. Smith (Leipzig. 1906.), és egyéb szerzők: Strauss Dávid, Renan (Krisztus rekonstruálása irodalmilag Taine nyomdokaiban), Ernest Havet, etc.

47 Dán Róbert: Művelődéstörténet előadásorozat az ELTE-n 1985-ben. Részlet.

Műhely

A revitalizáló mozgalmak általában a veszteség és elerőtlenedés érzéseivel válaszolnak a gyors átalakulások és gyarmati elnyomás okozta változásokra. Ennek ellenére az egyik legszokatlanabb revitalizáló mozgalom Új-Guineában bukkant fel. Gyűjtőnéven a cargó-kultuszokról van szó (a cargó tört angolsággal a nyugati isteneket jelenti), amelyek arra törekednek, hogy megfelelő ritusokkal cargó bőséget biztosítsanak, miközben a javakat az ősi szellemek ellenőrzése alatt vélik tudni. Stephen Leavitt a cargó-kultuszok történetét és társadalmi funkcióját tekinti át, de innen továbblépve azt is bemutatja, hogy a cargó-kultuszok hogyan válaszolnak az egyén szükségleteire, különösképpen az egyén közvetlen őseitől remélt segítség szükségletében.

STEPHEN C. LEAVITT

CARGÓ-HIEDELMEK ÉS VALLÁSI ÉLMÉNYEK¹

1984 augusztusában kezdtem meg kétéves kutatásomat a bumbita arapeshek között a Pápua Új-Guinea kelet-szepiki tartományában. Azzal a tervvel érkeztem, hogy a vallási élményt tanulmányozzam egy titokzatos embercsoport kultuszában. De érkezésem után hamar felvilágosítottak, hogy az efféle kultusz már örökre a múlté: alig két hónappal korábban néhány bumbita az asszonyok és gyerekek előtt Jézus nevében nyilatkozta ki a kultusz titkait, lehetlenné téve ez által a kultuszhoz való visszatérést. Mindazonáltal tudatták velem, hogy épp a legmegfelelőbb időben érkeztem, hiszen magának Jézusnak az eljövetele van küszöbön, aki még november folyamán egy új korszakot vezet be.

A bumbiták és szomszédai épp egy általuk „ébredésnek” nevezett folyamat közepette éltek, egy széles horderejű evangélikál keresztény terjeszkedés időszakában. Misszionáriusok az 1950-es évektől tevékenykedtek a térségben, és ekkor alapított a Keleti Tenger Evangélikál Misszió állomáshelyet bumbita területen.

¹ Stephen C. Leavitt: *Cargo Beliefs and Religious Experience*. In: James Spradley – David W. McCurdy (szerk.): *Conformity and Conflict: Readings in Cultural Anthropology*. Allyn & Bacon 2002¹, 371–381. Fordította: Czire Szabolcs